

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΥΘΕΝΤΙΑ;*

Γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὶς παρανοήσεις, θὰ ἦταν ἴσως φρονιμότερο ἢ ἐρώτησι τοῦ τίτλου νὰ εἶχε διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: Τί ἦταν — καὶ ὄχι τί εἶναι — ἡ αὐθεντία; Γιατὶ ἡ ἄποψή μου εἶναι πὼς καὶ ὁ πειρασμὸς καὶ τὸ δικαίωμα ποὺ ἔχουμε νὰ θέτουμε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ὀφείλονται στὸ ὅτι ἡ αὐθεντία ἔχει χαθεῖ ἀπὸ τὸ νεώτερο κόσμο. Ἐποὶ δὲν μπορούμε πιά νὰ στηριχτοῦμε σὲ γνήσια καὶ ἀδιαμφισβήτητα βιώματα κοινὰ σὲ ὅλους, ὁ ἴδιος ὁ ὅρος καλύπτεται ἀπὸ ἓνα νέφος ἀντιγνωμιῶν καὶ συγχύσεων. Ἐάν ἐξαιρέσουμε τὸ ὅτι οἱ πολιτικοὶ ἐπιστήμονες μπορεῖ καὶ νὰ θυμοῦνται ἀκόμα πὼς αὐτὴ ἡ ἔννοια ἦταν κάποτε θεμελιακὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρία, ἢ τὸ ὅτι οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι εἶναι σύμφωνοι πὼς μιὰ ἀδιάκοπη κρίση τῆς αὐθεντίας, κρίση ποὺ συνεχῶς πλαταίνει καὶ βαθαίνει, συνοδεύει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου κόσμου κατὰ τὸν αἰῶνα μας, ἐλάχιστα πράγματα ἀπὸ τὴ φύση τῆς αὐθεντίας εἶναι αὐτόδηλα ἢ ἔστω κατανοητὰ στὸν καθένα.

Αὐτὴ ἡ κρίση, ἐμφανὴς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, εἶναι, κατὰ τὴν προέλευση καὶ τὴ φύση της, πολιτικὴ. Ἡ ἄνοδος πολιτικῶν κινήματων, ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ ὑποκαταστήσουν τὸ κομματικὸ σύστημα, καὶ ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς νέας ὀλοκληρωτικῆς μορφῆς διακυβέρνησης πραγματοποιήθηκαν πάνω στὸ ὑπόστρωμα μιᾶς λίγο-πολὺ γενικῆς, μιᾶς λίγο-πολὺ δραματικῆς κατάρρευσης κάθε παραδοσιακῆς αὐθεντίας. Πουθενὰ αὐτὴ ἡ κατάρρευση δὲν ἦταν ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς δράσης τῶν παραπάνω καθεστώτων ἢ κινήματων. Μᾶλλον κάτι ἄλλο φαινόταν πὼς εἶχε συμβεῖ: ὁ ὀλοκληρωτισμὸς, τόσο μὲ τὴ μορφή τῶν κινήματων ὅσο καὶ μὲ τὴ μορφή τῶν καθεστώτων, ἔδειχνε πὼς ἦταν ἐξαιρετικὰ ἱκανὸς νὰ ἐκμεταλλευτεῖ μιὰ γενικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀτμόσφαιρα, μέσα στὴν ὁποία τὸ κομματικὸ σύστημα εἶχε χάσει τὸ γόητρό του καὶ ἡ αὐθεντία τῆς κυβέρνησης δὲν ἀναγνωριζόταν πιά.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ σύμπτωμα τῆς κρίσης, ποὺ δείχνει τὸ βάθος καὶ τὴ σοβαρότητά της, εἶναι ὅτι ἔχει ἀπλωθεῖ ἀκόμα καὶ σὲ προπολιτικὲς περιοχές, ὅπως εἶναι ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν καὶ ἡ ἐκπαίδευση, ὅπου ἡ αὐθεντία στὴν πιὸ πλατιὰ σημασία της ἦταν πάντα δεκτὴ ὡς φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ἐπιβεβλημένη προφανῶς τόσο ἀπὸ φυσικὲς ἀνάγκες (τὴν ἀδυναμία τοῦ παιδιοῦ), ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτικὴ ἀναγκαιότητα (τὴ συνέχιση ἑνὸς ἐμπεδωμένου πολιτισμοῦ ἢ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ παρὰ μόνον ἐφόσον ἐ-

* Hannah Arendt, *Between Past and Future*, Meridian Books, New York, 1968 (3ο Κεφάλαιο, 1ο μέρος).

κεῖνοι ποὺ ἔρχονται στὴ ζωὴ καθοδηγηθοῦν μέσα σὲ ἕναν κόσμο ποὺ ἔχει ἐμπεδωθεῖ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς καὶ ποὺ τοὺς εἶναι ξένος ὅταν γεννιῶνται). Τούτη ἡ μορφή αὐθεντίας, χάρις στὸν ἀπλό καὶ στοιχειώδη χαρακτήρα της, ἔχει χρησιμεύσει, σ' ὅλη τὴν ἱστορία τῆς πολιτικῆς σκέψης, ὡς ὑπόδειγμα γιὰ μιὰ μεγάλη ποικιλία αὐταρχικῶν μορφῶν διακυβέρνησης. Ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ προπολιτικὴ αὐθεντία ποὺ διεῖπε τὶς σχέσεις μεταξύ ἐνηλίκων καὶ παιδιῶν, δασκάλων καὶ μαθητῶν, δὲν εἶναι πιά ἀσφαλῆς, σημαίνει πὼς οἱ παλαιές, καθιερωμένες ἀπὸ τὸ χρόνο, μεταφορὲς καὶ ὑποδείγματα αὐταρχικῶν σχέσεων ἔχουν πάψει νὰ εἶναι εὐλογοφανεῖς. Τόσο ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἄποψη, δὲν εἴμαστε πιά σὲ θέση νὰ ξέρουμε τί εἶναι πραγματικὰ ἡ αὐθεντία.

Στὶς σκέψεις ποὺ ἀκολουθοῦν δέχομαι ὅτι ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βρῆται στὸν ὀρισμὸ τῆς φύσης ἢ τῆς οὐσίας τῆς «αὐθεντίας ἐν γένει». Ἡ αὐθεντία ποὺ χάσαμε στὸ νεώτερο κόσμο δὲν εἶναι μιὰ τέτοια «αὐθεντία ἐν γένει», ἀλλὰ μᾶλλον μιὰ πολὺ εἰδικὴ μορφή ποὺ ἴσχυε σ' ὄλο τὸ δυτικὸ κόσμο γιὰ μιὰ μεγάλη χρονικὴ περίοδο. Ἐπομένως προτείνω νὰ ἐπανεξετάσουμε τὸ τί ἦταν ἱστορικὰ ἡ αὐθεντία καθὼς καὶ τὶς πηγὲς τῆς δύναμης καὶ τοῦ νοήματός της. Ὡστόσο μπροστὰ στὴ σημερινὴ σύγχυση, φαίνεται ὅτι ἀκόμα καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν περιορισμένη καὶ δοκιμαστικὴ προσέγγιση πρέπει νὰ προηγηθοῦν μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὸ τί δὲν ἦταν ποτὲ ἡ αὐθεντία, προκειμένου νὰ ἀποφύγουμε τὶς συνηθέστερες παρανοήσεις καὶ νὰ βεβαιωθοῦμε πὼς ἔχουμε στὸ μυαλό μας καὶ πὼς ἐξετάζουμε τὸ ἴδιο φαινόμενο καὶ ὄχι ἕνα πλῆθος συνδεμένα ἢ ἀσύνδετα θέματα.

Ἐπειδὴ ἡ αὐθεντία ἀπαιτεῖ πάντα ὑπακοή, συνήθως θεωρεῖται λαθεμένα πὼς εἶναι κάποια μορφή ἐξουσίας ἢ βίας. Ὡστόσο ἡ αὐθεντία ἀποκλείει τὴ χρήση ἐξωτερικῶν μέσων ἐξαναγκασμοῦ (coercion): ὅπου χρησιμοποιεῖται δύναμη, ἡ αὐθεντία ἔχει ἀποτύχει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ αὐθεντία εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν πειθῶ, ἡ ὁποία προϋποθέτει ἰσότητα καὶ λειτουργεῖ μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία ἐπιχειρηματολογίας. Ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἐπιχειρήματα ἡ αὐθεντία πέφτει σὲ ἀχρηστία. Ἀντίκρου στὴν ἐξισωτικὴ τάξη τῆς πειθῶς στέκει ἡ αὐταρχικὴ τάξη, ποὺ εἶναι πάντα ἱεραρχικὴ.

Ἄν πρέπει νὰ δοθεῖ κάποιος ὀρισμὸς στὴν αὐθεντία, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ σὲ ἀντιδιαστολὴ καὶ πρὸς τὸν καταναγκασμὸ μὲ τὴ βία καὶ πρὸς τὴν πειθῶ μὲσω ἐπιχειρημάτων. (Ἡ αὐταρχικὴ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὸν ποὺ διατάζει καὶ σ' ἐκεῖνον ποὺ ὑπακούει δὲν στηρίζεται οὔτε στὴν κοινὴ λογικὴ οὔτε στὴν ἐξουσία αὐτοῦ ποὺ διατάζει· τὸ κοινὸ ποὺ ἔχουν μεταξύ τους εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱεραρχία, τῆς ὁποίας καὶ οἱ δύο ἀναγνωρίζουν τὴν ὀρθότητα καὶ νομιμότητα καὶ στὴν ὁποία καὶ οἱ δύο ἔχουν τὴν προκαθορισμένη σταθερὴ θέση τους.) Αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει ἱστορικὴ σπουδαιότητα: μιὰ ὄψη τῆς ἐννοίας ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν αὐθεντία εἶναι πλατωνικὴ στὴν καταγωγὴ της· ὅταν ὁ Πλάτων ἄρχισε νὰ ἀντιμετωπίζει τὴν εἰσαγωγὴ τῆς αὐθεντίας στὴ διαχείριση

τῶν δημόσιων ὑποθέσεων τῆς πόλης, ἤξερε πῶς ἀναζητοῦσε μίαν ἐναλλακτική λύση σὲ σχέση μετὰ τὸ συνηθισμένο ἑλληνικὸ τρόπο διαχείρισης τῶν ἐσωτερικῶν ὑποθέσεων, ὁ ὁποῖος ἦταν ἡ πειθῶ (*πείθειν**), καθὼς καὶ μετὰ τὸ συνηθισμένο τρόπο διαχείρισης τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων, ὁ ὁποῖος ἦταν τὰ δυναμικὰ καὶ βίαια μέσα (*βία**).

Μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς, ἱστορικά, ἡ ἀπώλεια τῆς αὐθεντίας εἶναι ἀπλῶς ἡ τελική, ἂν καὶ ἀποφασιστική, φάση μιᾶς πορείας ποὺ γιὰ αἰῶνες ὑπέσκαψε πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ θρησκεία καὶ τὴν παράδοση. Ἀπὸ τὴν παράδοση, τὴ θρησκεία καὶ τὴν αὐθεντία — ποὺ τὴν ἀλληλοσύνδεσή τους θὰ συζητήσουμε πιὸ κάτω — τὸ πιὸ σταθερὸ στοιχεῖο ἀποδείχτηκε πῶς ἦταν ἡ αὐθεντία. Ὅμως μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς αὐθεντίας, τὸ πνεῦμα τῆς γενικῆς ἀμφιβολίας ποὺ χαρακτηρίζει τὴ νεώτερη ἐποχὴ εἰσέβαλε καὶ στὸν πολιτικὸ χῶρο, ὅπου τὰ πράγματα ὄχι μόνον προσλαμβάνουν μιὰ ριζοσπαστικότερη ἔκφραση ἀλλὰ καὶ ἀποκτοῦν μιὰ ἰδιαίτερη ὑπόσταση ποὺ συνδέεται ἀποκλειστικὰ μετὰ τὸ χῶρο αὐτό. Ἐκεῖνο ποὺ ἴσως ὡς τελευταῖα εἶχε πνευματικὴ σημασία μόνον γιὰ τοὺς λίγους, σήμερα πιά ἀφορᾷ ὅλους ἀνεξαιρέτα. Μόνον τώρα, δηλαδή ἀφοῦ συνέβησαν τὰ παραπάνω, ἡ ἀπώλεια τῆς παράδοσης καὶ τῆς θρησκείας ἐγίναν πολιτικὰ γεγονότα πρώτης γραμμῆς.

Ὅταν εἶπα πῶς δὲν σκοπεύω νὰ ἐξετάσω τὴν «αὐθεντία ἐν γένει», ἀλλὰ μόνον ἐκείνη τὴν πολὺ εἰδικὴ ἔννοια τῆς αὐθεντίας ποὺ δέσποσε στὴν ἱστορία μας, ἤθελα νὰ ἐπισημάνω κάποιες διακρίσεις ποὺ ἔχουμε τὴν τάση νὰ παραμελοῦμε ὅταν μιλάμε γενικὰ γιὰ τὴν κρίση τῆς ἐποχῆς μας, καὶ ποὺ ἴσως μπορέσω νὰ τίς ἐξηγήσω πιὸ εὐκόλα σὲ συνάρτηση μετὰ τίς συγγενικὲς ἔννοιες τῆς παράδοσης καὶ τῆς θρησκείας. Ἔτσι λοιπὸν ἡ ἀναντίρρητη ἀπώλεια τῆς παράδοσης στὸ νεώτερο κόσμον μὲ κανέναν τρόπο δὲν συνεπάγεται τὴν ἀπώλεια τοῦ παρελθόντος, γιὰτὶ παράδοση καὶ παρελθὸν δὲν εἶναι τὸ ἴδιον πράγμα, ὅπως αὐτοὶ ποὺ πιστεύουν στὴν παράδοση, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ἐκεῖνοι ποὺ πιστεύουν στὴν πρόοδο, ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ ἤθελαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ δεχτοῦμε — γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ θρησκευτικὸ τῶν πρώτων γιὰ τούτῃ τὴν κατάστασι πραγμάτων καὶ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη χαρὰ τῶν δευτέρων. Μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς παράδοσης χάσαμε τὸ μίτον ποὺ μᾶς ὀδηγοῦσε σίγουρα μέσα στὶς ἀχανεῖς περιοχὲς τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ μίτος ἦταν ἐπίσης ἡ ἀλυσίδα ποὺ ἔδενε κάθε διαδοχικὴ γενεὰ μετὰ μιὰ προκαθορισμένη πλευρὰ τοῦ παρελθόντος. Ἴσως τώρα καὶ μόνον νὰ ἔφτασε ἡ στιγμή ποὺ τὸ παρελθὸν θὰ μᾶς ἀποκαλυφθεῖ μετὰ ἀπρόσμενη φρεσκάδα καὶ θὰ μᾶς πεῖ πράγματα ποὺ κανεὶς μέχρι σήμερα δὲν εἶχε αὐτιὰ νὰ ἀκούσει. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε ἐπίσης νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι δίχως μιὰ σίγουρα ριζωμένη παράδοση — καὶ ἡ ἀπώλεια αὐτῆς τῆς σιγουριᾶς συνέβη ἐδῶ καὶ μερικὲς ἑκατοντάδες χρόνια — κινδυνεύει ὀλόκληρη ἡ διάστασι τοῦ παρελθόντος. Διατρέχουμε τὸν κίνδυνον νὰ ξεχάσουμε, κι αὐτὴ ἡ λήθη — ἐντε-

* Ἑλληνικὰ στὸ κείμενον.

λῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο πὺν μπορεῖ νὰ χαθεῖ — θὰ σή-
μαινε ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἄποψη, θὰ στερούσαμε ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας μιὰ
διάσταση, τὴ διάσταση τοῦ βάθους τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξοῦς. Διότι μνήμη
καὶ βάθος εἶναι τὸ ἴδιο, ἢ μᾶλλον τὸ βάθος δὲν μπορεῖ νὰ τὸ φτάσει ὁ ἄνθρω-
πος παρὰ μόνο μέσω τῆς ἀνάμνησης.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν κατάργηση τῆς θρησκείας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ
τῆς ριζικῆς κριτικῆς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο
αἰῶνα, ἡ ἀμφιβολία ἀπέναντι στὴ θρησκευτικὴ ἀλήθεια ἔχει παραμείνει χα-
ρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς νεώτερης ἐποχῆς, καὶ αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τοὺς
πιστοὺς ὅσο καὶ γιὰ ἐκείνους πὺν δὲν πιστεύουν. Ἀπὸ τὸν Pascal, καὶ ἀκόμα
ἐντονότερα ἀπὸ τὸν Kierkegaard καὶ πέρα, ἡ ἀμφιβολία ἔχει εἰσχωρήσει
στὴν πεποίθηση, καὶ ὁ σύγχρονος πιστὸς πρέπει συνεχῶς νὰ διαφυλάσσει
τις πεποιθήσεις του ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία. Στὴ νεώτερη ἐποχὴ, ὄχι ἡ χριστια-
νικὴ πίστη ὡς τέτοια, ἀλλὰ ὁ Χριστιανισμὸς (καὶ, φυσικά, ὁ Ἰουδαϊσμὸς) βα-
σανίζεται ἀπὸ παράδοξα καὶ παράλογα. Καὶ ἂν ἴσως ὁποιοδήποτε ἄλλο
πράγμα μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ παράλογο καὶ νὰ ἐπιζήσει — πιθανῶς
ἡ φιλοσοφία νὰ εἶναι σὲ θέση—, ἡ θρησκεία σίγουρα δὲν μπορεῖ. Ὡστόσο αὐ-
τὴ ἡ ἀπώλεια τῆς πεποίθησης στὰ δόγματα τῆς θεσμικῆς θρησκείας δὲν συ-
νεπάγεται ἀναγκαστικὰ τὴν ἀπώλεια τῆς πίστες, διότι θρησκεία καὶ πίστη,
ἢ πεποίθηση καὶ πίστη, δὲν εἶναι καθόλου τὸ ἴδιο πράγμα. Μόνο ἡ πεποίθη-
ση — καὶ ὄχι ἡ πίστη — ἔχει σύμφυτη συγγένεια μὲ τὴν ἀμφιβολία καὶ βρί-
σκεται συνεχῶς ἐκτεθειμένη σ' αὐτὴν. Ἀλλὰ ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὸ
γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ πίστη, πὺν γιὰ τόσους αἰῶνες ἦταν κάτω ἀπὸ τὴ σίγουρη
προστασία τῆς θρησκείας, τῶν πεποιθήσεων καὶ τῶν δογμάτων της, ἔχει ἐκ-
τεθεῖ σὲ σοβαροὺς κινδύνους ἀπὸ αὐτὸ πὺν στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι
παρὰ μόνο κρίση τῆς θεσμικῆς θρησκείας;

Κάποιες παρόμοιες διευκρινίσεις μοῦ φαίνονται ἀναγκαῖες σχετικὰ μὲ
τὴν ἀπώλεια τῆς αὐθεντίας στὰ νεώτερα χρόνια. Ἡ αὐθεντία, πὺν στὸ παρελ-
θὸν ἦταν ὁ ἀκλόνητος στυλοβάτης μιᾶς ὀλόκληρης θεμελίωσης, ἔδωσε στὸν
κόσμο τὴ μονιμότητα καὶ τὴ διάρκεια πὺν οἱ ἄνθρωποι χρειάζονται ἀκριβῶς
ἐπειδὴ εἶναι θνητοὶ — ἐπειδὴ εἶναι τὰ πιὸ ἀσταθῆ καὶ ἀσήμαντα πλάσματα
πὺν ξέρουμε. Ἡ ἀπώλειά της ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀπώλεια τῶν βᾶθρων τοῦ
κόσμου, ὁ ὁποῖος πράγματι ἀπὸ τότε ἔχει ἀρχίσει νὰ μεταβάλλεται, νὰ ἀλλά-
ζει, νὰ μετασχηματίζεται, περνώντας ὄλο καὶ πιὸ γοργὰ ἀπὸ τὴ μιὰ μορφή
στὴν ἄλλη, σὰν νὰ ζούσαμε καὶ νὰ παλεύαμε μὲ ἕνα πρωτεῖκὸ σύμπαν ὅπου
τὸ καθετὶ μπορεῖ κάθε στιγμή νὰ γίνεῖ κάτι ἄλλο. Ἀλλὰ ἡ ἀπώλεια τῆς μο-
νιμότητας καὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ κόσμου — πὺν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἄποψη
ταυτίζεται μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς αὐθεντίας — δὲν συνεπάγεται, ἢ τουλάχιστον
δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ, τὴν ἀπώλεια τῆς ἱκανότητας τῶν ἀνθρώπων
νὰ οἰκοδομοῦν, νὰ διατηροῦν καὶ νὰ μεριμνοῦν γιὰ ἕναν κόσμο ὁ ὁποῖος μπο-
ρεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιβίωσή μας καὶ νὰ παραμείνει ἕνας τόπος κατάλ-
ληλος γιὰ νὰ ζήσουν ἐκεῖνοι πὺν θὰ ἔρθουν μετὰ ἀπὸ μᾶς.

Είναι φανερό πώς αυτές οι σκέψεις και περιγραφές στηρίζονται στη βεβαιότητα για την αξία των διακρίσεων. Ο τονισμός αυτής της βεβαιότητας φαίνεται σαν άχρηστη κοινοτοπία, δεδομένου ότι, τουλάχιστον απ' όσο ξέρω, κανείς ως τώρα δεν έχει δηλώσει ανοιχτά πώς οι διακρίσεις είναι άνοησία. Ωστόσο, στις περισσότερες συζητήσεις μεταξύ πολιτικών και κοινωνικών επιστημόνων υπάρχει ή σιωπηρή συμφωνία πώς μπορούμε να αγνοήσουμε τις διακρίσεις και να προχωρήσουμε παίρνοντας σαν προϋπόθεση πώς στο κάθε πράγμα μπορεί τελικά να δοθεί ή όνομασία οποιουδήποτε άλλου πράγματος, και πώς οι διακρίσεις έχουν σημασία μόνο στο μέτρο που ο καθένας μας έχει το δικαίωμα να «ορίζει τους όρους του». Όμως, αυτό το περίεργο δικαίωμα, που παραχωρούμε στον εαυτό μας μόλις καταπιαστούμε με σοβαρά θέματα — σαν να ταυτιζόταν στην πραγματικότητα με το δικαίωμα να έχεις προσωπική γνώμη — δεν δείχνει κιόλας ότι τέτοιοι όροι όπως «τυραννία», «αυθεντία», «όλοκληρωτισμός» έχουν απλώς χάσει την κοινή τους σημασία; Ή ότι έχουμε πάψει να ζούμε σ' έναν κοινό για όλους κόσμο όπου οι κοινές για όλους λέξεις περιέχουν αναμφισβήτητες σημασίες, όποτε — καθώς δεν έχουμε καταδικαστεί να ζούμε κυριολεκτικά σ' έναν δολότελα απογυμνωμένο από σημασίες κόσμο — παραχωρούμε ό ένας στον άλλο το δικαίωμα να αποσύρεται στους δικούς του κόσμους σημασίας και το μόνο που απαιτούμε είναι να παραμένει συνεπής μέσα στη δική του ιδιωτική όρολογία; Αν, μέσα σ' αυτές τις περιστάσεις, βεβαιώνουμε τον εαυτό μας ότι ακόμα καταλαβαίνουμε ό ένας τον άλλο, δεν έννοούμε ότι όλοι μαζί καταλαβαίνουμε έναν κόσμο κοινό σε όλους μας, αλλά ότι καταλαβαίνουμε τη συνοχή της επιχειρηματολογίας και της συλλογιστικής, τη διαδικασία προβολής επιχειρημάτων στην καθαρή της τυπικότητα.

Όπως και να είναι το να προχωρεί κανείς έχοντας σιωπηρά δεχτεί ότι οι διακρίσεις δεν είναι κάτι το σπουδαίο, ή, καλύτερα, ότι στον κοινωνικο-πολιτικο-ιστορικό χώρο, δηλαδή στη σφαίρα των ανθρώπινων υποθέσεων, τα πράγματα δεν έχουν αυτή τη διακριτότητα που ή παραδοσιακή μεταφυσική αποκαλούσε *ετερότητα* (*alteritas*), έχει γίνει το γνώρισμα πάρα πολλών θεωριών στις κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές επιστήμες. Από τις θεωρίες αυτές δύο κατά τη γνώμη μου αξίζουν ιδιαίτερη μνεία γιατί θίγουν το υπό συζήτηση θέμα κατά ιδιαίτερα δηλωτικό τρόπο.

Η πρώτη άφορα το πώς οι φιλελεύθεροι και συντηρητικοί συγγραφείς, από τον 19ο αιώνα και πέρα, πραγματεύτηκαν το πρόβλημα της αυθεντίας και, κατά συνέπεια, το σχετικό με το προηγούμενο πρόβλημα της ελευθερίας, στο χώρο της πολιτικής. Από μιá γενική άποψη, τυπικό γνώρισμα των φιλελεύθερων θεωριών είναι ότι ξεκινούν παίρνοντας σαν δοσμένη την αντίληψη πώς «ή αδιάκοπη πρόοδος... στην κατεύθυνση της οργανωμένης και εξασφαλισμένης ελευθερίας είναι το χαρακτηριστικό γεγονός της σύγχρονης ιστορίας»¹ και ότι αντικρίζουν κάθε παρέκκλιση από αυτή την πορεία ως αντιδραστική πορεία που οδηγεί στην αντίθετη κατεύθυνση. Αυτό κάνει τους φιλε-

λεύθερους συγγραφείς να παραβλέπουν τις διαφορές αρχής που υπάρχουν ανάμεσα, από τη μιὰ μεριά, στους περιορισμούς της ἐλευθερίας στὰ αὐταρχικά καθεστῶτα, στὴν κατάργηση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στὶς τυραννίες καὶ τὶς δικτατορίες, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν ὀλικὴ ἐξάλειψη τῆς ἴδιας τῆς αὐθρομησίας, δηλαδή τῆς πιὸ γενικῆς καὶ πιὸ στοιχειώδους ἐκδήλωσης τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, στὴν ὁποία ἀποβλέπουν μόνο τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα μέσω τῶν διαφόρων μεθόδων δημιουργίας ἐξαρτήσεων. Ὁ φιλελεύθερος συγγραφέας, πὸ ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν πρόοδο τῆς ἐλευθερίας παρὰ γιὰ τὶς μορφές διακυβέρνησης, ἐδῶ βλέπει μόνο διαφορές βαθμοῦ, καὶ ἀγνοεῖ τὸ ὅτι ἡ αὐταρχικὴ κυβέρνηση πὸ σκοπὸ ἔχει νὰ περιορίσει τὴν ἐλευθερία παραμένει δεμένη μὲ τὴν ἐλευθερία τὴν ὁποία περιορίζει, στὸ μέτρο πὸ θὰ ἔχανε τὴν ἴδια της τὴν οὐσία ἂν καταργοῦσε τὴν ἐλευθερία ὀλότελα, δηλαδή ἂν μεταβαλόταν σὲ τυραννία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει μὲ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ νόμιμη καὶ παράνομη ἐξουσία, στὴν ὁποία στηρίζεται κάθε αὐταρχικὴ κυβέρνηση. Ὁ φιλελεύθερος συγγραφέας ἔχει τὴν τάση νὰ μὴν πολυπροσέχει τὴ διάκριση αὐτή, ἐξαιτίας τῆς πεποίθησής του πὸς κάθε ἐξουσία διαφθείρει καὶ πὸς τὸ ἀδιάκοπο τῆς προόδου ἀπαιτεῖ συνεχὴ ἀπώλεια ἐξουσίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ προέλευσή της.

Πίσω ἀπὸ τὴν ταύτιση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ μὲ τὸν αὐταρχισμό πὸ κάνουν οἱ φιλελεύθεροι, καὶ τὴ συνακόλουθη τάση νὰ βλέπουν «ὀλοκληρωτικὲς» τάσεις σὲ κάθε αὐταρχικὸ περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας, βρίσκεται μιὰ παλαιότερη σύγχυση τῆς αὐθεντίας μὲ τὴν τυραννία, καὶ τῆς νόμιμης ἐξουσίας μὲ τὴ βία. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τυραννίας καὶ αὐταρχικῆς κυβέρνησης ἦταν πάντα πὸς ὁ τύραννος κυβερνᾷ σύμφωνα μὲ τὴν προσωπικὴ του θέληση καὶ τὸ προσωπικὸ του συμφέρον, ἐνῶ ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ δρακόντεια αὐταρχικὴ κυβέρνηση δεσμεύεται ἀπὸ νόμους. Οἱ πράξεις της μπαίνουν κάτω ἀπὸ τὴ δοκιμασία ἐνὸς κώδικα πὸ εἶτε δὲν ἔχει ἀνθρώπινη προέλευση, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ νόμου τῆς φύσης, ἢ τῶν Ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, ἢ τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, εἶτε τουλάχιστον δὲν ἐγίνε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πὸ βρίσκονται πραγματικὰ στὴν ἐξουσία. Ἡ πηγὴ τῆς αὐθεντίας μιᾶς αὐταρχικῆς κυβέρνησης εἶναι πάντα μιὰ δύναμη ἐξωτερικὴ καὶ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἐξουσία της. Πάντα αὐτὴ ἢ πηγὴ, αὐτὴ ἢ ἐξωτερικὴ δύναμη πὸ ὑπερβαίνει τὸν πολιτικὸ χῶρο, εἶναι ἐκείνη ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ κυβερνητικὲς ἀρχές ἀντλοῦν τὴν αὐθεντία τους, καὶ ὡς πρὸς τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ἐξουσία τους.

Αὐτοὶ πὸ προβάλλουν σήμερα τὴν ἀντίληψη τῆς αὐθεντίας καὶ οἱ ὀποιοί, ἀκόμα καὶ στὰ σύντομα διαστήματα πὸ ἡ κοινὴ γνώμη δημιουργεῖ ἓνα εὐνοϊκὸ κλίμα γιὰ τὸ νεοσυντηρητισμὸ, ἔχουν πλήρη ἐπίγνωση πὸς ὑποστηρίζουν μιὰ σχεδὸν χαμένη ὑπόθεση, εἶναι πάντα ἔτοιμοι νὰ ἐπισημάνουν αὐτὴ τὴ διάκριση μεταξὺ τυραννίας καὶ αὐθεντίας. Ἐκεῖ πὸ ὁ φιλελεύθερος συγγραφέας βλέπει μιὰν οὐσιαστικὰ ἐξασφαλισμένη πρόοδο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐλευθερίας, πρόοδο πὸ δὲν διακόπτεται παρὰ μόνο προσωρι-

νὰ ἀπὸ κάποιες σκοτεινὲς δυνάμεις τοῦ παρελθόντος, ὁ συντηρητικὸς βλέπει μιὰ πορεία καταστροφῆς ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν ἐξασθένιση τῆς αὐθεντίας, καὶ ποὺ μέσα σ' αὐτὴν ἢ ἐλευθερία, ἔχοντας χάσει τὰ περιοριστικὰ ὄρια ποὺ προστάτευαν τὰ σύνορά της, μένει ἀβοήθητη, ἀνυπεράσπιστη, καταδικασμένη νὰ ἀφανιστεῖ. (Δὲν εἶναι καθόλου σωστὸ νὰ λέμε πῶς μόνο ἡ φιλελεύθερη πολιτικὴ σκέψη ἔχει σὰν κύριο μέλημά της τὴν ἐλευθερία· δὲν ὑπάρχει ρεῦμα πολιτικῆς σκέψης στὴν ἱστορία μας ποὺ νὰ μὴν ἔχει ὡς ἄξονα τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ὅσο κι ἂν ἡ ἔννοια αὐτὴ μπορεῖ νὰ μεταβάλλεται στοὺς διάφορους συγγραφεῖς καὶ στὶς διαφορετικὲς πολιτικὲς περιστάσεις. Ἡ μόνη ἐξαίρεση σ' αὐτό, ποὺ ἔχει κάποια σπουδαιότητα, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Thomas Hobbes, ὁ ὁποῖος, φυσικά, ἦταν ὀτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ συντηρητικὸς.) Τυραννία καὶ ὀλοκληρωτισμὸς καὶ πάλι ταυτίζονται, μόνο ποὺ τώρα ἡ ὀλοκληρωτικὴ διακυβέρνηση, ἂν δὲν ταυτίζεται ἄμεσα μὲ τὴ δημοκρατία, ἀντικρίζεται σὰν τὸ σχεδὸν ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμά της, δηλαδή τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐξαφάνισης ὅλων τῶν παραδοσιακῶν ἀναγνωρισμένων αὐθεντιῶν. Ὡστόσο οἱ διαφορὲς μεταξὺ τυραννίας καὶ δικτατορίας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ὀλοκληρωτικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν εἶναι λιγότερο εὐδιάκριτες ἀπὸ τὶς διαφορὲς μεταξὺ αὐταρχισμοῦ καὶ ὀλοκληρωτισμοῦ.

Αὐτὲς οἱ δομικὲς διαφορὲς γίνονται ἐμφανεῖς τὴ στιγμὴ ποὺ ἀφήνουμε τὶς συνολικὲς θεωρίες καὶ συγκεντρώνουμε τὴν προσοχή μας στὸ μηχανισμό ἐξουσίας, στὶς τεχνικὲς μορφὲς διοίκησης, καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς πολιτείας. Γιὰ συντομία, ἴσως νὰ ἐπιτρέπεται νὰ συνοψίσουμε τὶς τεχνικο-δομικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ αὐταρχικὴ, σὲ τυραννικὴ καὶ σὲ ὀλοκληρωτικὴ διακυβέρνηση, μὲ τὶς εἰκόνας τριῶν διαφορετικῶν ἀντιπροσωπευτικῶν προτύπων. Ὡς εἰκόνα τῆς αὐταρχικῆς διακυβέρνησης προτείνω τὸ σχῆμα τῆς πυραμίδας, ποὺ εἶναι πολὺ γνωστὸ στὴν παραδοσιακὴ πολιτικὴ σκέψη. Ἡ πυραμίδα εἶναι μιὰ εἰκόνα ποὺ ταιριάζει ἰδιαίτερα γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ μιὰ δομὴ διακυβέρνησης ποὺ ἡ πηγὴ τῆς αὐθεντίας της βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτὴν, ἀλλὰ ποὺ ἡ ἔδρα τῆς ἐξουσίας της βρίσκεται στὴν κορυφή, ἀπὸ τὴν ὁποία αὐθεντία καὶ ἐξουσία διηθοῦνται πρὸς τὴ βάση κατὰ τρόπο ποὺ κάθε διαδοχικὸ στρώμα νὰ ἔχει κάποια αὐθεντία, λιγότερη ὅμως ἀπ' ὅ,τι τὸ ἀποπάνω του στρώμα, καὶ ὅπου, ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς προσεκτικῆς διαδικασίας διήθησης, ὅλα τὰ στρώματα, ἀπὸ τὴν κορυφή ὡς τὴ βάση, ὄχι μόνο ἐνσωματώνονται σταθερὰ μέσα στὸ σύνολο ἀλλὰ ἀλληλοσυνδέονται σὰν συγκλίνομενες ἀκτίνες ποὺ ἡ κοινὴ τους ἐστία εἶναι ἡ κορυφή τῆς πυραμίδας καὶ ἡ ὑπερβατικὴ πηγὴ τῆς αὐθεντίας ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπ' αὐτὴν. Εἶναι ἀλήθεια πῶς αὐτὴ ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ μόνο γιὰ τὸ χριστιανικὸ τύπο αὐταρχικῆς διακυβέρνησης, ὅπως ἀναπτύχθηκε μέσα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀδιάλειπτη ἐπιρροὴ τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ὅταν ἡ ἐστία ποὺ βρισκόταν πάνω καὶ πέρα ἀπὸ τὴ γήινη πυραμίδα ἔδινε τὸ ἀναγκαῖο σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὸ χριστιανικὸ τύπο ἰσότητος, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐστηρὰ

ίεραρχημένη δομή τῆς ἐπίγειας ζωῆς. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς αὐθεντίας, κατὰ τὴν ὁποία ἡ πηγὴ τῆς αὐθεντίας βρίσκεται ἀποκλειστικὰ στὸ παρελθόν, στὴν κτίση τῆς Ρώμης καὶ στὸ μεγαλεῖο τῶν προγόνων, ὁδηγεῖ σὲ θεσμικὲς δομὲς ποὺ γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ τὸ σχῆμα τους χρειάζεται μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα — γι' αὐτὴν ὅμως θὰ μιλήσουμε στὶς παρακάτω σελίδες. Πάντως σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, μιὰ αὐταρχικὴ μορφή διακυβέρνησης μὲ τὴν ίεραρχημένη τῆς δομὴ εἶναι ἢ λιγότερο ἐξισωτικὴ ἀπ' ὅλες τὶς μορφὲς διακυβέρνησης· ἐμπεριέχει τὴν ἀνισότητά καὶ τὴ διάκριση σὰν καθολικὲς τῆς ἀρχῆς.

Ὅλες οἱ πολιτικὲς θεωρίες σχετικὰ μὲ τὴν τυραννία συμφωνοῦν πὼς αὐτὴ ἀνήκει σαφῶς στὶς ἐξισωτικὲς μορφὲς διακυβέρνησης. Ὁ τύραννος εἶναι ὁ κυβερνήτης ποὺ κυβερνᾷ μόνος του ἐναντίον ὅλων, καὶ οἱ «ὄλοι» τοὺς ὁποίους καταπιέζει εἶναι ἴσοι, δηλαδὴ εἶναι ἐξίσου στερημένοι ἐξουσίας. Ἄν σταθοῦμε στὴν εἰκόνα τῆς πυραμίδας, θὰ λέγαμε πὼς εἶναι σὰν ὅλα τὰ ἐνδιάμεσα στρώματα ἀνάμεσα στὴν κορυφὴ καὶ τὴ βάση νὰ ἔχουν καταστραφεῖ, ἔτσι ὥστε ἡ κορυφὴ νὰ παραμένει αἰωρούμενη, στηριγμένη μόνο ἀπὸ τὶς περιβόητες ξιφολόγχες, πάνω ἀπὸ μιὰ μάζα προσεκτικὰ ἀπομονωμένων, διασκορπισμένων, καὶ ἐντελῶς ἴσων ἀτόμων. Ἡ κλασικὴ πολιτικὴ θεωρία ἀποφαινόταν πὼς ὁ τύραννος ἦταν ὁλότελα ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα. Ἐλεγε ὅτι ἀπὸ ἄνθρωπος μεταμορφώνεται σὲ λύκο (Πλάτων)², καθὼς ἦταν μόνος ἐναντίον ὅλων. Καὶ ἡ θέση αὐτὴ, ποὺ ὁ ἴδιος τὴν εἶχε πάρει, ἔκανε τὴν ἐξουσία του, ἐξουσία τοῦ ἑνός, τὴν ὁποία ὁ Πλάτων ἀκόμα ὀνομάζει ἀδιάκριτα *μοναρχία** ἢ τυραννίδα, νὰ ξεχωρίζει ἐντονα ἀπὸ τὶς διαφορὲς μορφὲς *βασιλείας**.

Σὲ ἀντιδιαστολὴ καὶ πρὸς τὰ τυραννικὰ καὶ πρὸς τὰ αὐταρχικὰ καθεστῶτα, ἡ εἰκόνα ποὺ ταιριάζει στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐξουσία καὶ ὀργάνωση εἶναι νομίζω ἐκείνη τὴν ὁποία μᾶς δίνει ἡ δομὴ τοῦ κρεμμυδιοῦ: στὸ κέντρο τοῦ κρεμμυδιοῦ, σ' ἕνα εἶδος κενοῦ χώρου, εἶναι ἐγκαταστημένος ὁ ἡγέτης· ὅ,τι κάνει — εἴτε ἐνσωματώνει τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ὅπως συμβαίνει σὲ μιὰν αὐταρχικὴν ίεραρχία, εἴτε καταπιέζει τοὺς ὑπηκόους του, ὅπως ἕνας τύραννος — τὸ κάνει ἀπὸ μέσα καὶ ὄχι ἀπ' ἔξω ἢ ἀπὸ πάνω. Ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ πολύμορφα μέρη τοῦ κινήματος — οἱ μετωπικὲς ὀργανώσεις, οἱ διαφορὲς ἐπαγγελματικὲς ἐνώσεις, τὰ μέλη τοῦ κόμματος, ἡ κοιμματικὴ γραφειοκρατία, οἱ σχηματισμοὶ ἐπιλέκτων καὶ οἱ ἀστυνομικὲς ὀμάδες — συνδέονται κατὰ τέτοιο τρόπο ποὺ τὸ καθένα τους ἀποτελεῖ γιὰ τὴ μιὰ πλευρὰ τὴν πρόσοψη καὶ γιὰ τὴν ἄλλη τὸ κέντρο, δηλαδὴ παίζει τὸ ρόλο τοῦ κανονικοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου γιὰ τὸν ἕνα χιτῶνα καὶ τὸ ρόλο τοῦ ριζοσπαστικοῦ ἐξτρεμισμού γιὰ τὸν ἄλλο. Τὸ μεγάλο πλεονέκτημα αὐτοῦ τοῦ συστήματος εἶναι ὅτι τὸ κίνημα δίνει σὲ κάθε χιτῶνα του, ἀκόμα καὶ σὲ συνθηκὲς ὀλοκληρωτικῆς ἐξουσίας, τὴν πλασματικὴν εἰκόνα ἑνός κανονικοῦ κόσμου μαζί μὲ τὴ συνείδηση

* Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

ὅτι εἶναι διαφορετικὸ καὶ ριζικότερο ἀπ' αὐτόν. Μ' αὐτόν τὸν τρόπο οἱ συμπαθοῦντες τῶν μετωπικῶν ὀργανώσεων, πού οἱ πεποιθήσεις τους διαφέρουν μόνο ὡς πρὸς τὴν ἔνταση ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις τῶν μελῶν τοῦ κόμματος, περιβάλλουν τὸ κίνημα στὸ σύνολό του καὶ δίνουν μιὰν ἀπατηλὴ πρόσοψη κανονικότητας στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ἐπειδὴ τοὺς λείπει ὁ φανατισμὸς καὶ ὁ ἐξτρεμισμὸς, ἐνῶ ταυτόχρονα παριστάνουν τὸν κανονικὸ κόσμο στὸ ὀλοκληρωτικὸ κίνημα, πού τὰ μέλη του καταλήγουν νὰ πιστεύουν πὼς οἱ πεποιθήσεις τους διαφέρουν μόνο κατὰ τὸ βαθμὸ ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, κι ἔτσι δὲν χρειάζονται ποτὲ νὰ ἀποκτήσουν ἐπίγνωση τῆς ἀβύσσου πού χωρίζει τὸν κόσμο τους ἀπὸ τὸν κόσμο πού πραγματικὰ τοὺς περιβάλλει. Ἡ δομὴ τοῦ κρεμμυδιοῦ κάνει τὸ σύστημα ὀργανωτικὰ ἀπρόσβλητο στὰ τραντάγματα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου.³

Ὅμως, ἐνῶ καὶ ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ὁ συντηρητισμὸς μᾶς ἀφήνουν στὴ μέση τὴ στιγμὴ πού προσπαθοῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε τὶς θεωρίες τους στὶς πολιτικὲς μορφές καὶ στοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς πού πραγματικὰ ὑπάρχουν, ἐλάχιστα μποροῦμε νὰ ἀμφιβάλουμε πὼς οἱ συνολικὲς βεβαιώσεις τους ἔχουν πολὺ μεγάλη ἀληθοφάνεια. Καθὼς εἶδαμε ὁ φιλελευθερισμὸς κρίνει πὼς ὑπάρχει μιὰ πορεία συμπτυσσόμενης ἐλευθερίας καὶ ὁ συντηρητισμὸς μιὰ πορεία συμπτυσσόμενης αὐθεντίας· ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ἀποκαλοῦν τὸ ἀναμενόμενο τέλος - ἀποτέλεσμα ὀλοκληρωτισμὸ καὶ βλέπουν, εἴτε στὴ μία εἴτε στὴν ἄλλη περίπτωση, ὀλοκληρωτικὲς τάσεις. Καὶ οἱ δύο, χωρὶς ἀμφιβολία, μποροῦν νὰ τεκμηριώσουν θαυμάσια τὰ εὐρήματά τους. Ποιὸς θὰ ἀρνηόταν τὶς σοβαρὲς ἀπειλὲς πού ἀντιμετωπίζει ἡ ἐλευθερία ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, καὶ τὴν ἄνοδο κάθε εἴδους τυραννίας, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου; Ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅτι ἡ ἐξαφάνιση ὄλων οὐσιαστικὰ τῶν παραδοσιακὰ ἐδραιωμένων αὐθεντιῶν εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ θεαματικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σύγχρονου κόσμου; Ἀρκεῖ κανεὶς νὰ προσηλώσει τὸ βλέμμα του σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ φαινόμενα γιὰ νὰ δικαιώσει μιὰ θεωρία τῆς προόδου ἢ μιὰ θεωρία τῆς συντέλειας σύμφωνα μὲ τὸ προσωπικὸ του γούστο, ἢ, καθὼς λέγεται, σύμφωνα μὲ τὴν προσωπικὴ του «κλίμακα ἀξιῶν». Ἄν ὅμως κοιτάξουμε τὶς συγκρουόμενες δηλώσεις τῶν συντηρητικῶν καὶ τῶν φιλελευθέρων μὲ ἀμερόληπτο μάτι, μποροῦμε εὐκόλα νὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἰσόμερα μοιρασμένη ἀνάμεσά τους καὶ ὅτι στὴν πραγματικότητα ἀντιμετωπίζουμε μιὰ ταυτόχρονη κάμψη καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς αὐθεντίας στὸ σύγχρονο κόσμο. Στὸ βαθμὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρουν αὐτὲς οἱ διαδικασίες μποροῦμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι οἱ πολυάριθμες ταλαντεύσεις τῆς κοινῆς γνώμης, ἢ ὅποια ἐδῶ καὶ πάνω ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἔχει αἰωρηθεῖ κατὰ κανονικὰ διαστήματα ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στὸ ἄλλο, ἀπὸ μιὰ φιλελεύθερη διάθεση σὲ μιὰ συντηρητικὴ καὶ πάλι πίσω σὲ μιὰ φιλελεύθερη, προσπαθώντας ἄλλοτε νὰ προβάλλει τὴν αὐθεντία καὶ ἄλλοτε νὰ προβάλλει τὴν ἐλευθερία, τὸ μόνο ἀποτέλεσμα πού εἶχαν ἦταν νὰ ὑπονομεύσουν καὶ τὶς δύο,

συγγέοντας τὰ θέματα, θολώνοντας τὶς διαχωριστικὰς γραμμὰς μεταξὺ αὐθεντίας καὶ ἐλευθερίας καὶ τελικὰ καταστρέφοντας τὴν πολιτικὴν σημασίαν καὶ τῶν δύο.

Τόσο ὁ φιλελευθερισμὸς ὅσο καὶ ὁ συντηρητισμὸς γεννήθησαν μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῶν ἔντονων ταλαντεύσεων τῆς κοινῆς γνώμης, καὶ εἶναι δεμένοι μεταξὺ τους, ὄχι μόνο γιατί ὁ ἕνας θὰ ἔχανε τὴν ὑπόστασίν του χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ ἀντιπάλου του στὸ πεδίο τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ καὶ γιατί αὐτὸ ποὺ βασικὰ ἐνδιαφέρει καὶ τοὺς δύο εἶναι ἡ παλινόρθωσις, εἶναι νὰ παλινρθώσουν τὴν ἐλευθερίαν ἢ τὴν αὐθεντίαν, εἴτε τὴ σχέση μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ αὐθεντίας, στὴν παραδοσιακὴν θέσιν. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοιαν ἀποτελοῦν τὶς δύο πλευρὰς τοῦ ἴδιου νομίσματος, ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἰδεολογίαι τους γιὰ τὴν πρόοδο ἢ τὴ συντέλειαν ἀντιστοιχοῦν στίς δύο δυνατὰς κατευθύνσεις τῆς ἱστορικῆς πορείας. "Ἄν κανεὶς δεχτεῖ, πρᾶγμα ποὺ κάνουν καὶ οἱ δύο, ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἱστορικὴ πορεία μὲ προσδιορίσιμη κατεύθυνσις καὶ προβλέψιμο τέλος, εἶναι φανερὸ πῶς αὐτὴ ἢ πορεία μόνο στὴν κόλασιν ἢ στὸν παράδεισον μπορεῖ νὰ μᾶς πάει.

Ἐπιπλέον, ἡ εἰκόνα μὲ τὴν ὁποία συνήθως ἡ ἱστορία γίνεται ἀντιληπτὴ, δηλαδὴ ἡ εἰκόνα τῆς πορείας, ἢ τοῦ ρεύματος, ἢ τοῦ ξετυλίγματος, ἔχει τέτοια φύσιν ὥστε τὸ καθεστὸς ποὺ περιλαμβάνει νὰ μπορεῖ νὰ ἀλλάξει σὲ κάτι ἄλλο. Ἔτσι οἱ διακρίσεις χάνουν τὴν σημασίαν τους γιατί πέφτουν σὲ ἀχρηστία, σκεπάζονται, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἀπὸ τὸ ἱστορικὸν ρεῦμα τῆς στιγμῆς κινῶν ποὺ ἐμφανίζονται. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψιν, ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ὁ συντηρητισμὸς παρουσιάζονται ὡς οἱ πολιτικὲς φιλοσοφίαι ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν πολὺ γενικότερη καὶ περιεκτικότερη φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Καὶ κατὰ τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον, ἀποτελοῦν τὴν πολιτικὴν ἔκφρασιν τῆς συνείδησιν τῆς ἱστορίας στὸ τελευταῖον στάδιον τῆς νεώτερης ἐποχῆς. Ἡ ἀνικανότητά τους νὰ διακρίνουν, πρᾶγμα ποὺ δικαιώνεται θεωρητικὰ ἀπὸ τὶς ἔννοιαι τῆς ἱστορίας καὶ τῆς διαδικασίας, τὴν πρόδοσιν ἀπὸ τὴν συντέλειαν ἀποτελεῖ μαρτυρίαν γιὰ μιάν ἐποχὴν ὅπου ὀρισμέναις ἰδέαις, οἱ ὁποῖαι σὲ ὄλους τοὺς προηγούμενους αἰῶνας ἦσαν εὐδιάκριτοι, ἄρχισαν νὰ χάνουν τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν ἀληθοφάνειάν τους ἐπειδὴ ἔχασαν τὸ νόημα ποὺ εἶχαν στὴν δημόσιαν καὶ πολιτικὴν πραγματικότηταν — χωρὶς καὶ νὰ ἔχουν χάσει ὁλότελαιν τὴν σημασίαν τους.

Ἡ δευτέρα καὶ πὺν πρόσφατη θεωρία ποὺ ἀμφισβητεῖ σιωπηρὰ τὴν σπουδαιότηταν ποὺ ἔχουν οἱ διακρίσεις εἶναι, εἰδικὰ στίς κοινωνικὰς ἐπιστήμας, ἡ σχεδὸν καθολικὴ λειτουργοποίησιν ὅλων τῶν ἔννοιῶν καὶ τῶν ἰδεῶν. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ὁ συντηρητισμὸς δὲν διαφέρουν στὴν μέθοδον, στὴ σκοπιάν καὶ στὴν προσέγγισιν, ἀλλὰ μόνο στὴν ἔμφασιν ποὺ δίνουν καὶ στὴν ἀξιολόγησιν ποὺ κάνουν. Ἐνα πρόσφορον παράδειγμα μπορεῖ νὰ προσφέρει ἡ τωρινὴ εὐρύτατη διαδεδομένη στὸν ἐλεύθερον κόσμον ἀντίληψιν πῶς ὁ κομμουνισμὸς εἶναι μιὰ νέα «θρησκείαν», παρὰ τὸν ὁμολογημένον ἀθεϊσμὸν του, ἐπειδὴ ἐπιτελεῖ κοι-

νωνικά, ψυχολογικά και «συγκινησιακά» την ίδια λειτουργία που έπιτελοῦσε και ἀκόμα έπιτελεῖ στὸν ἐλεύθερο κόσμο ἢ θρησκεία. Οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες δὲν νοιάζονται γιὰ τὸ τί εἶναι ὁ μπολσεβικισμὸς ὡς ἰδεολογία ἢ ὡς μορφή διακυβέρνησης οὔτε γιὰ τὸ τί λένε οἱ ἐκπρόσωποί του γι' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους· αὐτὸ δὲν ἐνδιαφέρει τίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ πολλοὶ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες πιστεύουν πὼς δὲν τοὺς χρειάζεται νὰ μελετήσουν αὐτὰ που οἱ ἱστορικὲς ἐπιστῆμες τὰ ὀνομάζουν πηγές. Γιὰ τὸ μόνο που νοιάζονται εἶναι οἱ λειτουργίες. Καὶ σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὅ,τι έπιτελεῖ τὴν ἴδια λειτουργία, μπορεῖ νὰ πάρει τὸ ἴδιο ὄνομα. Ἔτσι ὅμως εἶναι σὰν νὰ εἶχα τὸ δικαίωμα νὰ ὀνομάζω τὸ τακούνι τοῦ παπουτσιοῦ μου σφυρί ἐπειδὴ τὸ χρησιμοποιοῦ, ὅπως οἱ περισσότερες γυναῖκες, γιὰ νὰ καρφώνω καρφιά στὸν τοῖχο.

Εἶναι φανερό πὼς ἀπ' αὐτὲς τίς ἐξομοιώσεις μπορεῖ κανεὶς νὰ βγάλει ἐντελῶς διαφορετικὰ συμπεράσματα. Ἔτσι θὰ ἦταν ἐντελῶς μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ συντηρητισμοῦ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τελικὰ ἓνα τακούνι δὲν εἶναι βέβαια σφυρί, ἀλλὰ ὅτι ἡ χρῆση τοῦ τακουνοῦ ὡς ὑποκατάστατου τοῦ σφυριοῦ ἀποδείχνει πὼς τὰ σφυριά εἶναι ἀπαραίτητα. Μὲ ἄλλα λόγια, στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀθεῖσμὸς μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσει τὴν ἴδια λειτουργία μὲ τὴ θρησκεία, ὁ συντηρητισμὸς θὰ βρεῖ τὴν καλύτερη ἀπόδειξη ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἀναγκαία καὶ θὰ συστήσει τὴν ἐπιστροφή στὴν ἀληθινὴ θρησκεία ὡς μόνο τρόπο ἀντιμετώπισης μιᾶς «αἵρεσης». Βέβαια τὸ ἐπιχείρημα δὲν εὐσταθεῖ. Ἄν πρόκειται μόνο γιὰ θέμα λειτουργίας, μόνο γιὰ τὸ πὼς κάνει τὴ δουλειά του ἓνα πράγμα, τότε οἱ ὀπαδοὶ τῆς «ψεύτικης θρησκείας» ἔχουν τόσα βάσιμα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ δική τους ὅσα ἔχω κι ἐγὼ γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦ τὸ τακούνι μου, που οὔτε κι αὐτὸ κάνει πολὺ ἄσχημα τὴ δουλειά του. Ἀντίθετα οἱ φιλελεύθεροι ἀντικρίζουν τὰ ἴδια φαινόμενα σὰν πράξη προδοσίας στὴν ὑπόθεση τῆς λαϊκοφροσύνης καὶ πιστεύουν πὼς μόνο ἡ «ἀληθινὴ λαϊκοφροσύνη» μπορεῖ νὰ μᾶς γιατρέψει ἀπὸ τὴν ὀλέθρια ἐπίδραση που ἔχει στὴν πολιτικὴ τόσο ἡ ψεύτικη ὅσο καὶ ἡ ἀληθινὴ θρησκεία. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἀλληλοσυγκρουόμενες συστάσεις, που ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά λένε στὴν ἐλεύθερη κοινωνία νὰ ἐπιστρέψει στὴν ἀληθινὴ θρησκεία καὶ νὰ γίνε πιὸ θρησκα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη λένε σὲ μᾶς νὰ ἀπαλλαγούμε ἀπὸ τὴ θεσμικὴ θρησκεία (εἰδικότερα τὸν καθολικισμὸ που βρίσκεται σὲ συνεχὴ ἀντιδικία μὲ τὴ λαϊκοφροσύνη), μόλις που κρύβουν τὴ συμφωνία τῶν ἀντιπάλων σὲ ἓνα σημεῖο: πὼς ὅτιδήποτε ἐπιτελεῖ τὴ λειτουργία τῆς θρησκείας εἶναι θρησκεία.

Τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα χρησιμοποιεῖται συχνὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν αὐθεντία: ἐὰν ἡ βία ἐπιτελεῖ τὴν ἴδια λειτουργία μὲ τὴν αὐθεντία — δηλαδή κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑπακούουν — τότε ἡ βία εἶναι αὐθεντία. Ἐδῶ καὶ πάλι βρίσκουμε τόσο αὐτοὺς που συνιστοῦν τὴν ἐπιστροφή στὴν αὐθεντία ἐπειδὴ νομίζουν πὼς μόνο ἡ ἐπαναφορὰ τῆς σχέσης ἐντολῆ-ὑπακοῆ μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα μιᾶς μαζικῆς κοινωνίας ὅσο κι ἐκείνους

πού πιστεύουν πώς μιὰ μαζική κοινωνία μπορεί νὰ αυτοκυβερνηθεῖ, ὅπως ὁποιοδήποτε ἄλλο κοινωνικό σῶμα. Καί πάλι τὰ δύο μέρη συμφωνοῦν σ' ἓνα οὐσιαστικό σημεῖο: αὐθεντία εἶναι ὁτιδήποτε κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑπακούουν. Ὅλοι αὐτοὶ πού ἀποκαλοῦν τὶς νεώτερες δικτατορίες «αὐταρχικές» ἢ βλέπουν λαθεμένα τὸν ὀλοκληρωτισμὸ σὰ μιὰν αὐταρχική δομή, ἔχουν σιωπηρὰ ἐξομοιώσει τὴ βία μὲ τὴν αὐθεντία. Καί σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται ἐκεῖνοι οἱ συντηρητικοὶ πού ἐξηγοῦν τὴν ἀνοδο τῶν δικτατοριῶν στὸν αἰῶνα μας μὲ τὴν ἀνάγκη ἐξεύρεσης ἑνὸς ὑποκατάστατου τῆς αὐθεντίας. Ἡ οὐσία τοῦ ἐπιχειρήματος εἶναι πάντα ἡ ἴδια: τὸ καθετὶ ἀναφέρεται σὲ ἓνα λειτουργικό διάπλεγμα, καί ἡ χρήση τῆς βίας προβάλλεται γιὰ νὰ ἀποδείξει πὼς καμιὰ κοινωνία δὲν μπορεί νὰ ὑπάρξει παρὰ μόνο μέσα σ' ἓνα αὐταρχικό πλαίσιο.

Οἱ κίνδυνοι ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐξομοιώσεις, ὅπως τοὺς βλέπω ἀπὸ τὴ μεριά μου, δὲν βρίσκονται μόνο στὸ ὅτι συγχέουν τὰ πολιτικά ζητήματα καί θολώνουν τὶς διαχωριστικές γραμμὲς πού χωρίζουν τὸν ὀλοκληρωτισμὸ ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες μορφὲς διακυβέρνησης. Δὲν πιστεύω πὼς ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι ὑποκατάστατο μιᾶς θρησκείας ἢ πὼς μπορεί νὰ ἐπιτελέσει τὴν ἴδια λειτουργία μ' αὐτὴν πού ἐπιτελεῖ μιὰ θρησκεία, ὅπως καί δὲν πιστεύω πὼς ἡ βία μπορεί νὰ γίνεῖ τὸ ὑποκατάστατο τῆς αὐθεντίας. Ἀλλὰ ἂν ἀκολουθήσουμε τὶς συστάσεις τῶν συντηρητικῶν, πού αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη στιγμή ἔχουν πολλές πιθανότητες νὰ ἀκουστοῦν, εἶμαι ἐντελῶς σίγουρη πὼς δὲν θὰ μᾶς φανεῖ δύσκολο νὰ φτιάξουμε τέτοια ὑποκατάστατα, πὼς θὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ βία ἰσχυρίζομενοι ὅτι παλινορθώνουμε τὴν αὐθεντία, πὼς ἡ ἐπανακατάληψη ἀπὸ τὴ μεριά μας τῆς λειτουργικῆς χρησιμότητας τῆς θρησκείας θὰ παραγάγει μιὰ θρησκεία - ὑποκατάστατο, λὲς καί ὁ πολιτισμὸς νὰ μὴν ἦταν ἤδη ἀρκετὰ φορτωμένος ἀπὸ κάθε λογῆς ψευτοπράγματα καί ἀνοησίες.

Ἄν κανεὶς ἐννοεῖ ὡς ἱστορία ὄχι τὸν ἱστορικό χῶρο ὅπου ὀρισμένες μορφὲς διακυβέρνησης ἐμφανίστηκαν σὰν ἀναγνωρίσιμες ὀντότητες, ἀλλὰ τὴν ἱστορική διαδικασία, μέσα στὴν ὁποία τὸ καθετὶ μπορεί πάντα νὰ ἀλλάξει σὲ κάτι ἄλλο, τότε οἱ διακρίσεις πού πρότεινα ἀνάμεσα στὰ τυραννικά, αὐταρχικά καί ὀλοκληρωτικά συστήματα εἶναι, σὲ σύγκριση μὲ τὶς παραπάνω θεωρίες, ἀνιστορικές· εἶναι ἀκόμα ἀντιλειτουργικές ἐφόσον τὸ περιεχόμενο τοῦ φαινομένου χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς φύσης τῆς πολιτειακῆς ὀργάνωσης καί τῆς λειτουργίας της στὴν κοινωνία, καί ὄχι τὸ ἀντίστροφο. Ἀπὸ τὴν πολιτική ἀποψη, οἱ διακρίσεις αὐτὲς ἔχουν τὴν τάση νὰ παίρνουν ὡς δεδομένο ὅτι στὸ νεώτερο κόσμῳ ἡ αὐθεντία ἔχει σχεδὸν ὀλότελα ἐξαφανιστεῖ, καί μάλιστα ὄχι μόνο στὸν ἐλεύθερο κόσμῳ ἀλλὰ καί στὰ λεγόμενα αὐταρχικά συστήματα, κι ἀκόμα ὅτι ἡ ἐλευθερία — δηλαδή ἡ ἐλευθερία τῆς κίνησης τῶν ἀνθρώπων — ἐνῶ ἀπειλεῖται παντοῦ, ἀκόμα καί στὶς ἐλεύθερες κοινωνίες, καταργεῖται ριζικά μόνο στὰ ὀλοκληρωτικά συστήματα καί ὄχι στὶς τυραννίες καί τὶς δικτατορίες.

Στὸ φῶς αὐτῆς τῆς σημερινῆς κατάστασης προτείνω νὰ θέσουμε τὰ

ακόλουθα ἐρωτήματα: Ποιές ἦταν οἱ πολιτικές ἐμπειρίες ποῦ ἀντιστοιχοῦσαν στήν ἐννοια τῆς αὐθεντίας καί ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἐννοια αὐτή ἀναδύθηκε; Ποιά εἶναι ἡ φύση τοῦ δημοσιο-πολιτικοῦ κόσμου ποῦ συγκροτεῖται ἀπό τήν αὐθεντία; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ πλατωνικο-ἀριστοτελική ἀποψη, πὼς κάθε ὀρθά ὀργανωμένη κοινότητα συγκροτεῖται ἀπό τοὺς ἄρχοντες καί τοὺς ἀρχομένους, ἴσχυε πάντα πρὶν ἀπὸ τὴν νεώτερη ἐποχή; Ἡ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσουμε διαφορετικά, τί εἶδους κόσμος ἦταν ἐκεῖνος ποῦ τελείωσε ὅταν ἡ νεώτερη ἐποχή ὄχι μόνο ἀμφισβήτησε τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή αὐθεντίας στὶς διάφορες σφαῖρες τῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἔκανε τὴ συνολικὴ ἐννοια τῆς αὐθεντίας νὰ χάσει ὀλότελα τὴν ἰσχὺ της;

Σημειώσεις

1. Ἡ διατύπωση εἶναι τοῦ Lord Acton στήν «Inaugural Lecture 'On the Study of History'», ποῦ ἀνατυπώθηκε στὰ *Essays on Freedom and Power*, New York, 1955, σ. 35.

2. Πολιτεία, Η 565 d-566 b (ΣτΜ).

3. Μόνο μιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφή καί ἀνάλυση τῆς ἐξαιρετικὰ πρωτότυπης ὀργανωτικῆς δομῆς τῶν ὀλοκληρωτικῶν κινήματων καί τῶν θεσμῶν ὀλοκληρωτικῆς διακυβέρνησης μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴ χρῆση τῆς εἰκόνας τοῦ κρεμμυδιοῦ. Πρέπει νὰ παραπέμψω στὸ κεφάλαιο «ὀλοκληρωτικὴ ὀργάνωση» τοῦ βιβλίου μου *The Origins of Totalitarianism*, 2nd Edition, New York, 1958.